

Művelődésünk a struktúra és a funkció összefüggésében

Égető kérdéseinket tűzte napirendre Gáll Ernő „a dialógus jegyében“ (*Korunk*, 1969. 12), a romániai magyarság szellemi műveltségében észlelhető aránytalanságoknak, a szellemi munka megosztottsága következtében egyre szűkebb körökben alkotók egymástól való elszigetelődésének, egyoldalú érdeklődésének, szakmai beszűkülésének aggasztó kérdéseit.

Nyomában kibontakozott sajtónkban az „irodalomközpontúság“ körüli vita. Ez a vita azonban, véleményem szerint, legalábbis ez ideig még — fontos rész-igazságok megfogalmazása ellenére — nem irányul a probléma lényegére. Nem volt szerencsés már az sem, hogy az első hozzászólók, Benkő Samu, Veress Zoltán, Kallós Miklós (*Korunk*, 1970. 1.), inkább csak tollhegyre tűzték a problémát, de behatóbb boncolgatására nem vállalkoztak. Már a szerkesztőség is elég fukaron szabta meg az első hozzászólások terjedelmét, s ez korlátozhatta, feszélyezhette a cikkírókat abban, hogy nézeteiket a kívánatos árnyaltsággal fejtsek ki. Bármennyire fontos megfontolásokkal és adalékokkal vonultak is fel a további hozzászólók, Páskándi Géza és Marosi Péter (*Utunk*, 1970. 9. és 11), a tulajdonképpeni problémákat eddig még körvonalazni sem sikerült. Az eddigi vitának talán a legjellemzőbb vonása az, hogy miközben a hozzászólók mind az irodalomközpontúság kérdését tárgyalják, azt — a szövegekből kiolvashatóan — eltérően, egyénien, ötletszerűen értelmezik. Igazi eszmecsere azonban — és nem félreértésekből táplálkozó polémia — csak akkor lehetséges, ha előbb tisztázzuk a fogalmakat, s azonos módon értelmezzük őket.

Az első közlemények inkább azzal az aggálllyal jártak körül az irodalomközpontúság kérdését, hogy ez egyoldalú táplálékra fogja a szellemi javak fogyasztóit, akiknek ezért hiányosak információik a természettudományok, a történelem, a szociológia, a filozófia köréből. El nem hanyagolható, de mégiscsak másodlagos kérdés ez. Még azért is csínján bánnék vele, mert a vulgarizálás vágányaira vezetne, ha a problémát csak erre korlátoznók. A probléma ilyenzerű felvetése ugyanis esetünkben tulajdonképpen azt firtatja, hogy a különböző társadalmi tudatformák hogyan hatnak közvetlenül a társadalmi létre, érvényesülnek-e itt bizonyos kívánatos arányok a különböző tudatformák (tudomány, művészet, filozófia) között. Szimplifikáló szemléletről árulkodik ez a kérdésfelvetés, hiszen köztudott, hogy — egészen funkcionáló szellemi életben — például a filozófia főként nem közvetlenül, hanem más tudatformák (nagyértékben a szépirodalom) közvetítésével fejti ki tudatformáló hatását.

Eppen ebből a megfontolásból a hangsúlyt én szellemi életünk belső háztartásának a kérdésére helyezném, vagyis azt kérdezném, hogy a szellemi javak alkotói mennyire fogyasztói is más, szomszédos szellemi szférák termékeinek. Vagyis művelődésünk különböző szférái között megvan-e az a kívánatos, egymást termékenyítő kölcsönhatás, amely szellemi életünk egészének és minden egyes alkotórészének optimális tudatformáló hatékonyságát, a társadalmi tudatnak a társadalom létrehozásához alakító hatását a leginkább biztosítja.

Ezzel azonban mondanivalóm konklúziójához értem, mielőtt még elkezdtem volna az odáig vezető gondolatmenetet.

Alább egy még tavalyl elkészült vitaindító referátumomat bocsátom közre — az írott szövegeinek megfelelő teljesebb kidolgozásban. Referátumom problematikája a kibontakozó vitával azonos. Kiinduló pontja azonban más.

Míg az eddigi cikkek a kérdést a konkrét gyakorlati következmények problematikussága felől közelítik meg, az én írásom kiindulópontja az elméleti általános. A kérdés felgöngyöltése ezen az úton nagyobb teret kíván, és több türelmet az együtt gondolkodó olvasótól. Mert az igazsághoz sohasem vezet egyenes út, azt mindig csak kerülökkel lehet megközelíteni.

A kérdés, amelyre feleletet keresünk, nemzetiségi művelődésünk, szellemi életünk működésének, hatékonyságának a kérdése. Milyen feltételek biztosítják optimális hatékonyságát, mi okozhatja funkció-zavarait?

1. Kiindulópontunk: a társadalmi tudat — a társadalmi lét eszmei tükröképe, amely tulajdonképpen nem más, mint a társadalom szellemi élete a maga egészében.

A primitív társadalmak ösközösségi differenciálatlanságának még egy tagolatlan és összemosódó közösségi tudat felel meg. Ám e tagolatlanságban, egymással összemosódva ott szunnyadnak már csirái a később differenciálódó tudatformáknak: empirikus ismeretek és animisztikus képzetek, az együttélés alakuló szabályai és a művészi alkotás készsége — mindez egymásba mosva, felbontatlanul — a primitív ember világképe, a valóságban való tájékozódást szolgáló kezdetleges szellemi térképe a világnak.

Ez differenciálódott a termelőerők fejlődése, a munka differenciálódása, a társadalom osztálytagozódása nyomán. Kiváltképpen annak a nyomán, hogy az osztálytársadalommá fejlődésnek e folyamatában a korábban egységes munka széthasad fizikai munkára és szellemi munkára, s ettől kezdve a szellemi művelődés volta-képpen a kétkézi munka terhe alól felmentett, a szellemi alkotáshoz szükséges szabad idővel rendelkező kisebbség kiváltsága lett. A társadalom belső tagolódásának, differenciálódásának, strukturálódásának megfelel tehát a társadalmi tudat (a társadalom szellemi élete) belső tagolódása, differenciálódása, strukturálódása, mert a társadalmi tudat mint tükrözés ontológiai értelemben másodlagos, származtatott, végső soron a társadalmi lét által meghatározott. Ennek mozgása, változása tükröződik a társadalmi tudat változásaiban. Ám ez a társadalmi tudat, a szellemi élet korántsem passzív árnyéka a változó létnek, hanem a társadalmi létre tevékenyen visszaható tényező, a társadalom egészének mozgásában, alakulásában, fejlődésében funkcionális szerepet, például az anyagi lét objektíve adott lehetőségei megvalósításában kezdeményező szerepet betöltő tényező, szerves, elidegeníthetetlen része a társadalmi élet egészének.

2. Hogyan differenciálódik a társadalmi tudat (a társadalmi lét differenciálódásának a hatása alatt)?

A társadalmi tudat tagolódásának tárgyalásakor megkülönböztetnek egymástól egy *vertikális tagolódást*, amely a társadalom osztálytagozódásának tükrözéseként, különböző hangsúllyal és intenzitással a szellemi szféra minden részlegén végighúzóódik, világnézeti-ideológiai alapon osztva meg és állítva szembe egymással az egész részeit; és egy *horizontális tagolódást*, amelyben a társadalmi tudaton belül felismerhető szereposztás, a szellem munkamegosztása valósul meg. A marxista szakirodalom mind a vertikális, mind a horizontális tagolódáson belül megkülönbözteti a spontán és amorf társadalmi pszichét és az ezt maga alá rendelő, a tudatosság magasabb szintjén szerveződő ideológiákat (például: burzsoá ideológia, proletár ideológia), illetve a más-más hangsúllyal bár, de egyaránt teoretikus igényű *társadalmi tudatformákat* (vallás, erkölcs, politikai tudat, művészet, tudomány, filozófia).

Az egymást merőlegesen metsző, kétféle tagolódás közül filozófiai szakirodalmunk a vertikális, ideológiai-világnézeti tagolódás kérdéseit tárgyalja behatóbb módon, lényegbevágóbban. S ennek megfelelően a köztudatban is ez a kérdéskör a tisztázottabb. A másik, horizontális differenciálódással foglalkozó passzusok már inkább leíró, mint elemző jellegűek. Ezért aztán ez utóbbi tanulmányozása az igényesebb és a sürgősebb is egyben. Mégpedig elsősorban a mi számunkra, minthogy az itt kínálkozó elméleti tisztázások szocialista művelődésünk időszerű kérdéseinek megoldásában lehetnek segítségünkre. Ezért a továbbiak során e horizontális tagolódás néhány fontos kérdésének vizsgálatára szorítkozom.

Tárgyam további szűkítésének megokolására még a következőt jegyzem meg: a szellemi élet színezésében, tónusának meghatározásában el nem hanyagolható szerepet tölt be a társadalmi psziché, mégis szakirodalmunkban ez talán a leghiányosabbban feltérképezett terület. Ám e fontos és érdekes szféra mégiscsak alárendelt szerepet tölt be a modern társadalmi tudat struktúrájában. A társadalmi tudat egészének funkcionálásában mégis a tudatformák rendszere a kulcsfontosságú. Ezért a továbbiak során ez utóbbira szűkítem a vizsgálatás körét, mellőzve itt a társadalmi psziché problémakörének tárgyalását.

3. A marxista irodalomban ma már kellőképpen tisztázódott, hogy a szellemi élet differenciálódásának eredményeként elkülönült társadalmi tudatformákban a társadalmi gyakorlat eltérő területeiről felhalmozott tapasztalat szerveződik olyan sajátos szellemi képződménnyé, amely különböző területeken kifejtett

gyakorlati cselekvése számára nyújt tájékoztatást. E tudatformák egymástól eltérő jellegzetessége éppen abból következik, hogy az emberi gyakorlat más-más szféráinak tartalma, jellege szerint különböző tapasztalata kristályosodik bennük, eltérő funkciójuknak megfelelő eltérő szerveződésben, struktúrában.

Már jelentőségénél jóval kisebb súllyal, inkább csak futólag utalnak különböző szerzők az előbbiekből folyó olyan fontos következményre, hogy az egyes tudatformák mozgásának, fejlődésének immanens törvényszerűsége, viszonylagos önmozgásuknak ritmusa, jellegzetessége éppen eltérő tartalmuk, funkciójuk, struktúrájuk, valamint a szellemi szféra egészében elfoglalt sajátos helyük, más tudatformákhoz és a társadalmi léthez való közvetlenebb vagy közvetettebb kapcsolódásuk következtében különböző.

Az eszmék viszonylagos autonómiájáról szóló ismert, nagy horderejű, de az általánosság szintjén megrekedt marxi tételt éppen az ilyen irányú vizsgálódások tölthetnék fel új, konkrét tartalmakkal.

Ez idő szerint azonban, még csak a fenomenologikus leírása is ritka az olyan jelenségeknek (inkább csak spontán tapasztalatunk van róluk), hogy egyazon szellemi szféra különböző tudatformáinak (például tudomány, erkölcs, vallás) egyidejű mozgása nemcsak ritmusában, hanem irányában is eltérő lehet. Márpedig ebből az következik, hogy nemcsak társadalmi lét és társadalmi tudat között adódnak esetenként eltolódások, aszinkroniák, ellentmondások, hanem a társadalmi tudaton belül, annak egyes, viszonylag autonóm területei, a társadalmi tudatformák között is. Ez pedig rendkívül fontos szempontnak ígérkezik éppen a társadalmi tudat struktúrájának, mindenkori strukturálódásának és ezzel összefüggő működésének jobb megértéséhez. Hangsúlyozzuk: ezeknek az összefüggéseknek a tudatosítása útján a társadalmi tudat tagolt egészének bonyolult és ellentmondásos működése látszik az eddigiek-nél sokkal egzaktabb módon megragadhatónak.

4. Ezzel valójában csak elérkeztünk a struktúra tulajdonképpeni kérdéséhez. nemhogy kimerítettük volna. Témánk hagyományos tárgyalási módja rendszerint megelégszik azzal, hogy a társadalmi tudat általános és globális jellemzése után az egyes tudatformák leírását, jobbik esetben felépítésük, jellegük, szerepük önmagában vett elemzését adja. Ez a tárgyalási mód akaratlanul is azt sugalmazza, hogy e tudatformák elkülönült, önálló egységekként működnek. Holott e tudatformák a jelzett aszinkron mozgásuk során kölcsönösen hatnak egymásra, tehát mindegyik hat és visszahat (mégpedig nem szükségszerűen egyforma intenzitással). Alapvetően fontos megállapítás következik ebből. Az, hogy e kölcsönhatások szövevényében a tudatformák rendszere mint egész, az egyes tudatformák pedig mint az egésznek egymást kiegészítő és egyben egymást módosító részei funkcionálnak.

Ez pedig tökéletesen megfelel annak a szintetikus meghatározásnak, amely szerint: „a struktúra olyan egymással kölcsönösen összefüggő részekből álló egész, amely csupán a részeknek egymáshoz és a részeknek az egészhez való viszonyában az, ami“. Következik ebből az is, hogy 1. az egész több, mint a részek összege, mert nem csupán elemek halmaza, hanem azok organikus rendszere, de következik az is, hogy 2. az egyes elemek (tudatformák) többek önmaguknál vagy legalábbis nem teljesen azonosak önmagukkal, tehát csak önmagukban nem értelmezhetők kielégítő módon.

Ennek következménye az is, hogy a társadalmi tudatnak a létet változtató visszahatása tulajdonképpen áttételesen, közvetítések útján történik. Nem csupán arról van itt szó, hogy az eszme közvetlenül az egyének, tömegek tudatát alakítja és ezzel cselekvésüket. Már a tudatformák egymás közötti kölcsönhatása sem más, mint áttételezés és közvetítés, úgy hogy a társadalmi tudatnak mint egésznek a létre való visszahatása a differenciált társadalmi tudat belső egymásra hatásának az eredőjeként érvényesül. Ennek során az egyes tudatformák közvetlen tudatalakító szerepe között igen nagyok az eltérések.

Például az a jelentős súly, amellyel a filozófia a szellemi élet valóságalkító funkciójában részt vesz, nem mutatható ki *közvetlen* hatásában — ami általában csekély. A filozófiai gondolat mindig az oldottabb formák (például az irodalom) közvetítésével hat a szélesebb rétegekre. És ez csupán az egyik aspektusa annak a bonyolultabb összefüggési rendszernek, amiért például az irodalom társadalmi funkciójáról csak az irodalomnak a szellemi szféra egészével való összefüggésében tudhatunk meg érdemlegeset. (Ilyen különbségek vezethetnek a szerepek egyoldalú értelmezéséhez, kizárólagosságra, hegemoniára töréshöz, súrlódásokhoz és elzárkózáshoz, egészségtelen légkörhöz, funkciózavarokhoz a szellemi élet válságzakaszaiban.)

5. Persze az egyes tudatformák külön-külön való tanulmányozásának is van viszonylagos jogosultsága mint mozzanatnak a megismerés folyamatában. Azért, hogy az így behatóbban megismert részekből, gondolatban újra felépítve az egészet, jobban megértsük annak bonyolult, a részek kölcsönös feltételezettsége eredőjeként meghatározott működését.

Az ilyen, egy-egy tudatformára irányuló részvizsgálat aztán — ha a vizsgált tudatformát magát is strukturált egységnek tekintjük — csattanós igazolását szolgáltatja itt kifejtett egész-szemléletünknek. Kiderül, hogy minden egyes tudatforma sajátos struktúrájába valamely szinten — periférikusabb vagy kevésbé periférikus alkotórészként — beépülnek és az adott tudatforma szerves részeként működnek az összes többi tudatforma bizonyos sajátos elemei. A tudomány például mint társadalmi tudatforma nemcsak filozófiai elveket, esztétikai és erkölcsi elemeket tartalmaz, de olyan mozzanatokat is — a hipotézis mint még igazolatlan feltevés esetében —, amelyekkel analóg tartalmak a vallásban is felfedezhetők. A hit is igazolatlan — igazolhatalan — feltevés. Persze ez a példa csak azzal a fontos megszorítással használható, hogy az analógia merőben formális, mert a tudományos hipotézis racionális jellegével és más funkciójával elvileg különbözik attól, amihez itt hasonlítottuk.*

Jellemző, hogy a társadalmi tudattal foglalkozó, de a struktúra-elemzés módszerét mellőző, voltaképpen metafizikus szemléletű dolgozatok szinte észre sem veszik az egyes tudatformáknak ezt a számunkra nagyon is beszédes átfedését, egymásba épülését, egymásba ágyazottságát, amely pedig szerves összefüggésüknek, szükségyszerű együttműködésüknek, strukturáltságuknak legnyilvánvalóbb bizonyítéka. Másrészt éppen ennek az egymásbaágyazottságnak az ismeretében válik igazán érthetővé, hogy a különböző tudatformák aszinkrón mozgása hogyan idézhet elő feszültségeket, végtelen esetekben konfliktusokat a társadalmi tudat egészében, hogy a struktúra ilyen feszültségei hogyan vezethetnek funkciózavarokhoz, az egymásra utalt részek közötti közlekedés eldugulásaihoz, a közlekedődény-rendszer gyűrődéseihez, trombózis-veszélyhez a szellem vérkeringésében.

*

6. A tudatformák rendszerének mint funkcionáló struktúrájának a vizsgálata nem csupán elméleti érdekességeket kínál. Szocialista szellemi kultúránk természetének és követelményeinek jobb megértéséért, szellemi életünk fejlődéskérdéseinek tudatosításáért vélem égetően időszerű feladatnak.

Egy társadalom, egy nép, egy nemzetiség szellemi életének harmonikus fejlődése, ellenállóképessége, életerege nagymértékben annak függvénye, hogy a tudatformák rendszere optimális hatékonysággal működik-e. Ez a rendszer — láttuk — a társadalom szellemi szükségleteinek megfelelő, tagolt egészsként funkcionál. Optimális hatékonyságának feltétele a részek harmonikus, egymást serkentő együttműködése, termékenyítő egymásrahatása.

Lehetséges-e ilyen optimális határfokú harmónia? Antagonisztikus osztálytársadalomban tartósan nem lehetséges. Az osztályantagonizmusok, a társadalom osztályszerkezetében kifejlődő feszültségek, konfliktusok a szellemi szférában nemcsak vertikális, ideologikus (tartalmi) tagolódáshoz és konfrontációhoz vezetnek. Végző soron az osztálytársadalmak objektív ellentmondásaira, válságaira vezethetők vissza a horizontális tagolódásnak, a tudatformák rendszerének aszinkrón mozgásai is. Ezek kezdetben csupán aránytalanságokat, enyhébb egyensúlyzavarokat okozhatnak. Bizonyos kritikus határpontok túlléptével pedig a struktúrafeszültség olyan fokát (az összekapcsolódások torzulásai, törései, a közlekedő csatornák elzáródásai), amely már a szellemi élet válságszakaszait, a társadalmi tudat funkciózavarait idézi elő.

Ilyen funkciózavar következményei szellemi kultúránk válságának azok a tünetei, amelyeknek néhány mozzanatát az utóbbi években gyűrűző „két kultúra“-vita tárta fel.

* Éppen abból a felismerésből kiindulva, hogy például a legegztább természettudományba is szervesen beépülnek más tudatformák, (filozófia, erkölcs művészet és a többi) elemei is, elhibáztunk tartom az 50-es évek marxista szakirodalmában elterjedt ama furcsa megkülönböztetést, hogy a természettudományok, illetve azok egzakt része „nem-felépítményi jellegű“ lenne. E különös megkülönböztetés esetében a dogmatikus gondolkodásra oly jellemző eljárásról, egy részizagság egyoldalú abszolutizálásáról van szó, mely művelethez nem is egy tudatformát (a tudomány), hanem annak is csak egyik felét (egzakt természettudomány) kiemelték a szellemi szféra egészéből, és még ezt is tovább osztották (egzakt rész — nem felépítmény jellegű, értelmező rész — felépítmény jellegű).

A tudatformák aszinkrón mozgása, koronként más-más tudatforma monopolisztikus uralmi helyzete az adott kor uralkodó osztálytörekvéseivel függ össze. Azzal, hogy egy adott osztályérdek érvényesülésének éppen egy adott — az érdekelt osztály által előnyben részesített — tudatforma felel meg leginkább. Ilyen előnyben részesített (preferenciális), tehát uralkodó tudatformája a középkornak a vallás, a reneszánsznak a művészet, a XVII—XVIII. századnak a spekulatív filozófia, a fejlett kapitalizmusnak a tudomány. A tudatformák aszinkrón mozgása pedig közelebbről úgy érvényesül, hogy a kor preferenciális tudatformájának kizárólagosságra törése szorítja — különböző mértékben — a perifériára, itéli különböző arányú lemaradásra a többi tudatformát (lásd Marx észrevételét a kapitalizmusnak a költészet számára kedvezőtlen társadalmi éghajlatáról).

Amikor valamely társadalom uralkodó osztálya az érdekeinek, szükségleteinek legmegfelelőbb tudatformát előnyben részesíti, ezzel annak mintegy konjunktúrát biztosít — a többi rovására. Ilyen helyzet következménye, hogy oda áramlik az adott társadalom szellemi alkotó energiáinak nagyobb, illetve értékesebb része. Valamely kultúra vallásközpontúsága, tudományközpontúsága vagy irodalomközpontúsága tehát nem azt jelenti, hogy ezek a (központi) tudatformák egyben közvetlenül és a leghatékonyabban alakítják a tömegek tudatát, ez történhet más tudatformák közvetítésével is, de mindenképpen jelenti azt, hogy a szellemi alkotó energiák nagyobb, értékesebb részét (a hangsúly itt az értéken és nem a mennyiségen van) az uralkodó tudatforma köti le, és ezzel az adott kultúra egészének a jellegét is meghatározza.

7. Az osztálytársadalmak évezredei során tehát a szellem birodalmában az abszolútizmusra törekvő monarchikus elv uralkodott, koronkénti trónfosztásokkal és új fejedelem trónra emelésével. Preferenciális és alárendelt, uralkodó és alattvaló tudatformákkal (a középkori „ancilla theologiae”-elvben ez még nyíltan kimondatik), egyenlőtlen fejlődéssel és egyensúlybomlással, és végső soron a szellemi élet válságaival, funkciózavaraival.

Úgy tűnik azonban, a szocializmus térhódításával, a társadalmi antagonizmusok eltűnésének mértékében, érik immár az eszme új, forradalmi honfoglalásának az ideje, alakulóban a szellem republikája, ahol az alá- és fölérendelések hierarchiája helyett a modern, szocialista emberi élet nélkülözhetetlen szellemi szükségleteit kielégítő tudatformák harmonikus, kölcsönösen egymást serkentő, termékeny együttműködése biztosítja a szellemi élet optimális hatékonyságát.

Forradalom? A monarchia megbuktatása, a szellem köztársaságának kikiáltása? Beszéljünk nyíltan: a tudomány trónfosztásáról van szó? Kétségtelenül valami ilyesmiről, ám ezt a fordulatot legalább oly találóan nevezhetjük a tudomány felszabadításának is. Mert más volt az a tudomány, amely a XVII. században Bacon és Descartes eszméivel vívta szabadságharcát a középkori vallás és oltalmazója, a skolasztikus filozófia ellenében, és más, sajátos módon fonákjára fordult tudományt emelt trónra a XIX. századi polgári művelődés pozitívista szelleme. A pozitívizmus úgy kiáltotta ki Szellemország fejedelmévé a tudományt, hogy metafizikus szemléletének szellemében előbb sajátosságának végletekig vitt abszolutizálásával kiiktartott köréből mindent, ami a tudomány struktúrájába más tudatformákból épült be, így az erkölcsi és filozófiai mozzanatok is. Ennek során megtiltotta neki — agnoszticista ismeretelméletének követelményei szellemében — lényeges funkciójának, világnézeti funkciójának gyakorlását: úgy ültette trónra, hogy előbb kiherélte.

Kár érte. Mert kétségtelen: kívánatos a külseje, csak immár férfierő híján való. A szellem birodalmában azóta egy eunuch uralkodik. Látványos hódításai igazából — az emberi integritás szempontjából — talmi látszatok. Az ember nem gazdagodik, hanem éppen szegényedik általuk. Érzelmi életének elsivárosodását, a szakbarbárság eluralkodását, az emberi alkotóerőnek a tömegpusztító fegyverekben való apokaliptikus elidegenedését tarthatja számon a következmények között.

Kínálkozik itt az ellenvetés: mindezt talán mégsem a tudomány zsarnoksága, hanem a kapitalizmus emberellenes jellege okozta. Valóban így van — végső soron. Csakhogy a szellemi élet szférájában mégiscsak ez a miskálótt tudomány bizonyult skrupulustalanságával a kapitalizmus — minden imperializmus és militarizmus — leghasználhatóbb eszközének akár a profit növelése, akár hatalma kiterjesztése tekintetében.

Eközben a tudomány — beláthatatlan gyakorlati következményű teljesítményei révén — valóságos világhatalommá vált, korunk legellentmondásosabb arculatú, legnyugtalanítóbb hatalmává. A modern tudomány olyan humanista jelesei — mint

amilyenek Einstein, Szilárd vagy Pauling — részéről ismételt hangoztatott agglók figyelmeztetnek a legnyomósabban arra, hogy okkal nyugtalaníthat ez a hatalom mindaddig, amíg az egzakt tudományt a szellem más szférái iránti közömbösség jellemzi, amíg a tudomány és az emberközpontú filozófia, művészet, erkölcs közötti szerves és tartós kölcsönhatás helyre nem áll. Ezért állíthatjuk, hogy a tudománynak ama képletes trónfosztása valós tartalmában a tudomány igazi emancipációja, igazi rendeltetéséhez való visszatérése lesz — a szocialista humánumban.

8. Hazánk (s vele egész Kelet-Európa) része annak az egésznek, amelynek szellemi életében a tudomány az uralkodó tudatforma. Része, de a perifériáján elhelyezkedő része (nem is annyira a földrajzi, mint inkább a történelmi értelemben vett periférián), s ez nálunk tovább bonyolítja a szellemi élet ellentmondásosságát.

Európa nyugati részén a polgárosodás klasszikus korában — a reneszánsztól a XIX. század közepéig — végső soron a rohamosan és általában arányosan fejlődő gazdasági alap, közvetlenebbül pedig az ezen kiépülő intézményes keretek biztosították a szellemi alkotó energiák arányos, egymást kiegészítő eloszlásának a lehetőségét. Ennek során mindinkább igazolódt a tudomány (egzakt és alkalmazott tudományok) megkülönböztetett jelentősége a polgári (gazdasági, termelői) gyakorlat számára, s a XIX. század közepétől — az ismert agnoszticista megkötések árán — már a rendszer preferenciális tudatformája, melynek különleges és tartós konjunktuurája a szellemi alkotóerők nagyobbik részét köti le, vonzza magához, mindinkább növekvő mértékben.

A mi újkori művelődésünk kialakulására éppen az iparosodás, a polgárosodás megkésettisége és az ezzel járó feszültségek, például a társadalmi-politikai kérdések mindig nyugtalanító megoldatlansága nyomták rá bélyegüket. Abban a szellemi erőterben, amelyet ilyen feltételek szabtak meg, szűkebb skálán s a klasszikustól eltérő megoszlásban érvényesülhettek az alkotó energiák. A gyakorlati valóság gyéresebb ingeri következtében keskenyebb, egyenetlenebb és periférikusabb a tudomány sávja (e fogyatékoság két ellentétes, de egyformán provinciális kompenzációs formája a gögös lenézés, illetve a fetiszizáló tisztelet). A művelődés súlypontjába — minőségi és mennyiségi jegyeivel egyaránt — az irodalom került, mert ez az alkotási forma nyújtott leginkább módot arra, hogy az alkotó nemes elégtételt vegyen a mostoha valóságon — a képzelet, az indulat, az érzelem síkján. Művelődésünk történelmileg meghatározott irodalomközpontúsága, irodalmunk líráközpontúsága — vagyis az, hogy a szellemi alkotóerők nálunk túlnyomórészt az irodalomban s azon belül a lírában élték ki magukat — azt példázza, hogy a világ gondolati meghódítása, gyakorlati birtokbavétele helyett a mi erőnkől annak inkább csak érzelmi kifejezésére futotta.

Ez az objektív gyengeségünk a gazdagság forrásává vált azzal, hogy költőgenerációk stafétájának muszájherkulesi teljesítménye líránkat a legmagasabb csúcspokig fejlesztette. Olyan kincseket halmozott fel benne, melyekre joggal lehetünk büszkék, hiszen méltó hozzájárulásunk ez — és nemcsak ez — az emberiség közös vagyonához.

A körülményeknek, melyek ezeket az értékeket kisajtolták, az olyan ritkán kegyes sorsnak ma már csupán az emléke sajog. Ekként pozitív töltésű lelki energiák gerjesztője: mint önismeretünk alkotórésze, emberi-szocialista helytállásunkban erősít. Máig ható, időszerű gondot egy okozhat: szellemi háztartásunk örökségként ránk szállt s még fel nem számolt aránytalansága.

9. Mi e probléma lényege az „itt és most“ konkrétságában? Szubjektívebben fogalmazva: milyen gondokat és gondolatokat ébreszt bennem nemzetiségi szellemi kultúránk mai állapota?

Korunk egyetemes érvényű axiómája: csak úgy maradhatunk meg, ha tudunk megváltozni — és folyamatosan változni a korszerű humánium mindenkori igénye és szintje szerint. Ami pedig egyetemes érvényű, az szükségszerűen érvényes az egésznek minden részére — nemzetiségünkre is. Kultúránk hivatása a korszerű szocialista tudat terjesztése a romániai magyarság soraiban, hogy a magyar kétkezi és szellemi dolgozók, az új és újabb generációk eszme- és érzelmvilágát áthatva egyként töltsék be a folyamatos humanizálódás élesztője és a megtartás kötőanyaga szerepét. Ha művelődésünk nem nő fel e feladat magaslatára, ha nem dolgozza ki a megváltozásnak azt a korszerű modelljét, amely szerves — tehát felhalmozott kultúrakincseinket megtartó — folytatása humanizálódásunk eddig megtett történelmi útjának, akkor ne csodálkozzunk azon, ha fiataljaink a megváltozás más modelljét keresik, és kellő ítélerő híján a felszín múltó divatját összetévesztik a korszerűséggel, illetve egyszerűen odahasonulnak, ahol a korszerűbbet megtalálni vélik.

Létkérdésünk ké vált ebben az összefüggésben: tudjuk-e egyetemes emberi és nemzeti kultúránk javait valóban hatékony, korszerű, humanizáló és megtartó erőként mozgósítani, velük, általuk embert formálni, szocialista eszmeiségű, népéhez, jó hagyományaihoz hű, az új értékek iránt fogékony, jellemsszilárd, művelt embert?

Ertelmiségünk legjobbjai bizonyára nemcsak egyetértenek e célkitűzésekkel, de joggal állíthatják, hogy munkájukkal, szándékuk s legjobb tudásuk szerint éppen ehhez kívánnak hozzájárulni. Csakhogy alkotóink mindegyike a szellemi szféra egy-egy specializált területén tevékenykedik. Mindegyik elől a maga sajátos problémakörének fatörzsei takarják el (többé-kevésbé) az erdő egészét. Az ilyen feltételek között működő szellemi élet, spontaneitásánál, a részek spontán elszigetelődésénél és sűrűlódásainál fogva óhatatlanul csökkent hatékonyságú lesz. Amíg e szakosító besoroláson nem segít az Egész működéséről kialakított vízió, rész és rész, rész és egész kapcsolódási problémáinak ismerete, addig hiába várjuk a szellem embereinek tudatos kollektív erőfeszítését az optimálisan hatékony szellemi élet kialakításáért.

Mit vélnék kívánatosnak — az eddig kifejtett megfontolások összefüggésében? Itt csak néhány alapvető elvi szempont rögzítésére vállalkozom:

a) Mindenekelőtt annak tudatosítását tartom fontosnak, hogy a mi nemzetiségű szellemi életünk nem önálló egész, hanem csak viszonylag önálló része az összeművelési társadalmi tudat egészének, és különböző szintű közvetítő csatornák kapcsolják e nagy egész különböző szinteken szerveződő más, viszonylag önálló részeihez (legközvetlenebbül a hazai szellemi élet egészéhez, illetve annak különböző részeihez, a magyar művelődés egészéhez, a kelet-európai testvérmépek művelődéséhez).

b) Nemcsak arról van szó, hogy művelődésünk nem kerek, önálló egész, hanem csak viszonylag autonóm része egy nagyobb egésznek, de arról is, hogy mint egy nemzetiség szellemi élete nem is teljes abban az értelemben, hogy az egyetemes szellemi élet teljes spektruma autochton alkotások formájában szerveződnék művelődésünkbe. Szükségszerű ez, és önmagában nem pótolhatatlan hiány.

Szükségszerű — és nem ad különösebb okot nemzeti alacsonyabbrendűségi komplexusra — az a tény, hogy például a népek, nemzetek és nemzetiségek nagy többségéhez hasonlóan a mi szellemi életünkben sem tarthatunk számon aktív, alkotó ürkatatókat. Pótolhatatlanná pedig ez a hiány akkor válnék csak, ha az ürkatatás eredményeinek és problémáinak tudatformáló általánosításai nem épülnének be szellemi életünkbe, mert hiányzik vagy hiányosan működik az a csatornarendszer, amely a világkultúra eredményeit saját kultúránk felé közvetíti. Példáknálkülönböztetve azt a sokkal általánosabb érvényű tételt sugallja, hogy szellemi életünk funkcióképessége szempontjából az egyetemes emberi kultúra értékeinek közvetítése nem másodrendű az eredeti alkotások mellett, hogy a kultúrértékek közvetítői fontos, nélkülözhetetlen szerepet töltenek be művelődésünkben.

c) A nemzetiségi önismeret jegyében intézményesen, az eddiginél módszeresebben és szélesebben, a lehető legteljesebb skálán (és a termékenyítő kölcsönhatásokra is kiterjedően) vár feldolgozásra egész kulturális hagyatékunk (nyelv- és irodalomkutatás, folklór és helytörténet — nemcsak a falut, de a gyárat, a külvárost, a különböző intézményeket felölelő szélességben, és minden, ami a legtagabb értelemben vett művelődés körébe tartozik). Egy ilyen, nagy kollektív erőfeszítést igénylő tudományos munkának példája és ihletője a bartóki—kodályi teljesítmény lehetne, abban az értelemben is, hogy nem a könyvtárakban és múzeumi tárolókban való konzerválásért folya, hanem abból a célból, hogy a feltárt és értékelt anyag az eleven szellemi élet tudatformáló szerves részévé, a művészi alkotómunka megtermékenyítő forrásává váljék.

d) A szellemi életnek azt a már máshol is tárgyalt, kívánatos belső háztartását, a szellem egészséges vérkeringését, vagyis azt a jól funkcionáló közlekedőrendszer-t, amely a különböző tudatformák közötti megtermékenyítő kölcsönhatást és ennek következtében a szellemi szféra egészének a lehető legnagyobb hatásfokú tudatformáló erejét adja, gyakorlatilag annak a tudatosítása biztosítaná, hogy a szellem minden egyes munkása a maga szűkebb tevékenységi területén túl felelős gazdája az egésznek. Egyiknek sem lehet közömbös a közelebbi vagy távolabbi szomszéd szféra eredménye vagy problémája. Egy ilyen szemlélet elterjedése és általánossá válása lenne az első fontos lépés a szakmai vagy műfaji köldöknézés, a szellemi szakbarbárság felszámolása felé.

Amiként a filozófia szakbarbárjának tartom azt a feltételezett kollégámat is, aki — mondjuk — Dosztojevszkijt vagy Thomas Mannt csak „-ról, -ről“-alapon, cikkekből és kézikönyvek összefoglalóiból ismeri, ugyanúgy a líra szakbarbárja az

az alanyi költő, aki száraz, dogmatikus tételekkel téveszti össze a filozófia szellemét, mert azzal még nem volt találkozása, aki mert sem klasszikus, sem modern auktort soha nem tanulmányozott, azzal az elszántsággal, hogy fel is törí a magvas gondolatok csonthéját, nem ismerheti a ráció szédületének azt az intenzív intellektuális és esztétikai élményét, melyet a tiszta gondolat szirtfokain feltáruló perspektívák kiváltanak.

A filozófiával való példálózásom itt nem véletlen. Gondolatiságával, tiszta fogalmiságával a filozófia az általános csereeszköz szerepét tölti be a szellemi termékek piacán. Nélküle csak primitívebb szintű, tehát nehézkes, vontatott, erőfecsérlő cserekereskedelemre lenne mód. Az oly sokrétűen differenciált, modern szellemi életben ezért nélkülözhetetlen a filozófia — legalábbis az olyan szellemi alkotó számára, aki magasabb igényeket támaszt a maga munkájával szemben.

e) Végül az irodalomközpontúság kérdése. A szellem ama republikájának, mely már nem ismeri a preferenciális tudatformát, még nem jött el az ideje. Szocializmust építő társadalmunkban viszont már lehetővé vált, hogy egy preferenciális szellemi szféra okozta hangsúlyeltolódások ne vezessenek súlyosabb funkciózavarokkal járó feszültségekhez, antagonizmusokhoz a szellemi életben. (Nincs már ilyen irányban ható osztályantagonizmus!) Úgy tűnik, hogy ilyen feltételek mellett éppen egy megfelelően eltolódott súlypontú művelődéstől várható az a bizonyos optimális határfokú tudatformálás. De az objektív feltételek vizsgálata is arról győz meg: elhamarkodott dolog volna művelődésünk irodalomközpontúságát túlhaladott fázisnak tekinteni. Nemzetiségi művelődésünknek bár újabb keletű, de az eredeti régivel rokon feltételei továbbra is ebbe az irányba hatnak. Anyanyelvi kultúránk ápolásának megkülönböztetett fontossága is irodalomsúlypontú nemzetiségi művelődés mellett érvel. Az irodalom viszonylag szélesebb körű, közvetlen tudatformáló hatására gondolva, inkább abban látom a probléma lényegét, hogy miként lehetne hasznosítani az irodalomközpontúság objektív tényét.

Abból kiindulva, hogy az irodalmi alkotás gondolati töltése és tudatformáló hatása között — a művészi megformálást adottnak véve — egyértelmű összefüggés van, néhány kérdés foglalkoztat. Nem szóbeli kérdések ezek, nagyon is töprengő jellegűek. S ha megfogalmazásuk némiképp eligazít is afelől, hogy milyen irányban sejtem a választ — megválaszolásukra egymagam mégsem vállalkoznék. A termékeny kollektív konzultáció reményében kérdésként vetném hát fel:

Nem volna-e kívánatos irodalmunk hagyományos líraközpontú műfaji szerkezetének a (fokozatos) megváltozása — a gondolatiság jegyében?

Nem fenyegeti-e irodalmunkat, de legfőképpen rangos költészetünket a lapjainkban jelentkező vers-dömping, s a velejáró hígulás, amely már-már leszoktat a verstermés olvasásáról?

Nem terheli-e mulasztás kritikánkat azért (egyebek között), mert nem méltatta-bírálta érdeme szerint a gondolatiság tekintetében olyan fontos műfaj jelentkezését, mint az esszé? (Mert az utóbbi években még egy glossza erejéig sem figyelt fel rá!)

Vajon — s tulajdonképpen az előbbi kérdések is ide torkollnak — nem éppen az irodalomkritikát, ezt a leginkább fogalmi jellegű műfajt kellene egész irodalmunk szempontjából kulcsfontosságúnak tekinteni, növelni erkölcsi hitelét, intellektuális igényét, felelősségét? Toldjam meg az eddigieket még azzal — most már nem kérdés formájában —, hogy én az irodalom kereteinek a kitégítését is megfontolás tárgyává tenném. Szellemi életünk nem teljes voltára, és benne irodalmunk kiemelt szerepére gondolva, nem sajnálnék irodalomra rangosítani egyetlen olyan írást sem, amely írói invencióval, nyelvi igényvel, érdeklődéssel, intellektuális izgalmakat keltő formában műveltséget közvetít. Nem a sablonszerű népszerűsítő, ismeretterjesztő cikket akarom becsempészni az irodalomba. Azt szeretném, hogy lapjainkból ezeket mindinkább kiszorítsák a hasonló témájú és célzatú, de fokozott nyelvi és általában formai igényű írások. S ezt a kezdeményezést még irodalmi díjjal is serkentném. Hátha nyomában kevesebb gyengécske vers teremne és több, valóban tudatformáló, tehát reális társadalmi hasznot hajtó írás.

Tóth Sándor